

JAN CHLOUPEK

ČASOVÉ ZAŘAZENÍ DĚJE

V reálném světě existují všechny jevy v místě a v čase. Tento čas je objektivní a jako jedna z forem existence jevu je charakterizován těmito rysy: ustavičně postupuje, a to lineárně, jeho průběh je nezvratitelně jednosměrný, zato však dělitelný do libovolného počtu segmentů (jakékoli velikosti). Kalendář nebo běžné hodinové údaje představují člověku měřítko objektivního času (pro minulost jeho záznam, pro budoucnost plán, program). Z hlediska člověka je nicméně důležitější čas jím prožívaný, „událostní“, tedy události, ale i procesy a bytí jeho myslí odrážené, jemu vědomé a jím vnímané.

Trvání, tok a změny situací, stavů, existencí i charakteristiku jevů zařazujeme do časové linie, přičemž východiskem tohoto časového hodnocení je situace „nyní“, „ted“, tedy v běžných případech situace při komunikačním aktu. Ta nám člení děje, procesy, stavy a existence (dále jen: děje) na minulé a budoucí, děje zahrnující v sobě i okamžik komunikačního aktu jsou přítomné. Celá tato gnozeologická soustava může fungovat právě jen na základě vytříbené soustavy jazykové, třebaže čeština poskytuje pro mnoho složitějších případů časového zařazení jen trojí základní formu slovesa. Přítom není slovesnými morfémy charakterizován čas v celku: existují toliko morfémy charakterizující zvláštní časy. Mluvnickým časem rozumíme slovesnou kategorii vyjadřující časovou determinaci dění, bytí ap. (Časové zařazení větných ekvivalentů bývá určeno kontextem situačním nebo jazykovým, tvarově signalizováno být nemůže.) Užití času se podobně jako modálnost řídí záměrem původce komunikačního aktu. S jeho pojetím se adresát projevu solidarizuje, ztotožňuje. Casové zařazení děje je součástí aktualizace propozice, přitom je volba jednoho z časových významů fakultatívní.

Přítomným časem (přezentem) se vyjadřují (1) aktuální děje, jež se vyvíjejí zároveň s postupem okamžiku komunikačního aktu; jeho původce vtahuje dění do svých zážitků, ze svého hlediska na ně reaguje. Přítomný čas není vpravdě u aktuálních dějů nociónálním komponentem komunikačního aktu, nic k sémantice věty nedodává. Přítomný čas není ve svém průběhu omezen, proto nemůže být vyjádřen dokonavými slovesy; je rovněž prostředkem aktuálního vědomí uživatele jazyka.

Aktuálnost děje se obrátí v tom, že na něj lze odkázat, že původce komuni-

kačního aktu a s ním se ztotožňující adresát nehodlají zaznamenávat meze v toku událostí, tzn. že hodnotí vztah mezi časovým postupem objektivní situace (tokem událostí ve vědomí člověka) a vývojem komunikačního aktu jako časový soulad. Děj se nekončí před závěrem komunikačního aktu (tedy nejen v příp. *Bližíme se k cíli*, nýbrž ani *Docházíme k cíli*).

Příklady:

Autobus zastavuje

Dávají krátký film

Jsem u vás v choulostivé záležitosti

Formy přítomného času se dále (2) užívá pro vyjádření dějů neaktuálních. Dění se sice okamžiku komunikačního aktu irelevantně dotýká, ale nepostupuje zároveň s ním: ani jeho počátek, ani konec s ním přímo nesouvisí. Přítomný čas vyhovuje neaktuálnímu dění proto, že je slovesným časem „neutrálním“, bezpříznakovým, sahá se po něm tam, kde není důvodu užít jiné formy. Výhradně pro neaktuálnost má čeština typ násobených (opakovaných) sloves, např. *vracívá se, u nás nebývá snít*; jiné slovesné typy jsou ve vztahu k aktuálnosti, resp. neaktuálnosti homonymní (*Pes štěká* má dvojitý význam).

K neaktuálnímu dění se zpravidla vztahuje:

vyjádření habituálnosti: *Pepík si čistí zuby pořádně*

vyjádření trvalých činností: *Studuje v Olomouci*

Bratr je vojákem

vyjádření charakteristiky: *Sestra je všude oblíbená*

vyjádření opakování: *Nemýlívá se*

vyjádření o řeči: *Kočka mňouká* (říká se, že)

vyjádření registračního charakteru: *Engels učí, že ...*

Archív svědčí o tom ...

vyjádření gnómičké povahy: *Kvapněmu rostou boule na hlavě, lenivěmu na hřbetě*

vyjádření obecné platnosti (o přírodě a společnosti): *Přirozený uran se skládá ze tří izotopů*

Rozdíl mezi vyjádřeními gnómičké povahy nebo obecné platnosti, a proti tomu ostatními není zásadní povahy; spočívá pouze v tom, že meze přítomného neaktuálního děje gnómičkého ap. přesahují obvykle zkušenost původce i adresáta projevu, že mohou vycházet ze zkušenosti celého lidského rodu — nelze ostatně ani jejich platnost podle zkušeností jedince omezit (nelze např. konstatovat mimo záměrně aktualizovanou zkratku *Od Koperníka se Země točí kolem Slunce*). Ostatně i v případě jako *Sestra je všude oblíbená* vyjadřuje přítomný čas trvalou charakteristiku osoby, platnost, jež je uznávána obecně, může přesahovat zkušenost původce projevu. V této souvislosti se mluví o tzv. ději vněčasovém, mimočasovém: jeho počátek i konec jsou v okamžiku komunikačního aktu pro původce aktu zanedbatelné.

Protiklad aktuálnosti — neaktuálnosti lze v kontextu rozpoznat do jisté míry i u větných ekvivalentů a vět se sponou, např.:

Pozor, schodek! — *Základní škola, Brno, Horácké náměstí*

Otec je na zahradě — *Otec je hodný*

Minulým časem (préteritem) se vyjadřuje dění, které probíhá do okamžiku komunikačního aktu, a tím se od něho odlučuje. Původce komunikačního aktu

vyjadřuje jeho pomocí své vzpomínky nebo vytváří fiktivně minulou situaci. Například:

Copak jsem tě, kluku, poslal do světa na parádu?

Žil staříček se stařenkou a žili v bídě veliké

V některých případech může minulý čas vyjadřovat i dotyk s okamžikem komunikačního aktu, a to ve větách s dokonavými i nedokonavými slovesy. Tyto případy nejsou příliš produktivní; je to způsobeno lexikální sémantikou sloves. V některých jazycích zato vytvářejí tzv. perfektum. Obecně však ukazují na plynulou návaznost složek časového systému: dění zde započalo před okamžikem komunikačního aktu, dosáhlo ho, ale protože je hodnoceno jako minulé, nemůže s ním dále postupovat, např.:

Vidíš, zůstal jsem

A já jsem na tebe čekal (nebo: počkal)!

Vydržel jsem

Učesala ses pěkně!

Ve stylisticky příznakové pozici:

Bába ho koupala v příliš horké vodě (lidové rčení)

I v případě minulého času musíme počítat s jeho modální konotací, tedy s přídatným významovým odstínem pouhé schopnosti nebo možnosti (tedy vpravdě neaktuálnosti) v protikladu k živé konkrétní akci, např.

Tehdy jsem mluvil německy (znamená: uměl jsem mluvit)

Pterodaktyl létal (měl schopnost létat)

Tu neběží o výše vyložené pojetí neaktuálnosti slovesného děje viděné z hlediska okamžiku komunikačního aktu, nýbrž o neaktuálnost vzhledem k době, na kterou odkazuje slovesný tvar v důsledku svého významu — vřazení děje do minulosti. Jako aktuální by se potom hodnotily děje, jejichž vyjádření lze doplnit kvantifikátorem „v daném okamžiku“, např.

Čáp létal chvíli nad chalupou

Tehdy jsem mluvil německy (právě mluvil, jindy zřejmě nikoliv)

Predikace se slovesem v přítomném čase pro aktuální děj časovou platnost propozice neomezuje, kdežto predikace se slovesem v minulém, budoucím nebo přítomném čase pro děj neaktuální tak činí. I věty gnómičké povahy jako *Lidstvo si přeje žít bez válek* mají svou — třebaže absolutně — omezenou časovou platnost danou lidským poznáním nebo vůbec existencí lidstva (tím spíše věty s výslovným omezením jako *O dovolené nešetříme*), zato věty s dějem aktuálním platí z hlediska okamžiku komunikačního aktu (absolutně) neomezeně. V případě češtiny se věc komplikuje ještě obecným charakterem slovanšského slovesa, jež běžně nese odstín modálnosti (srov. varování v zoologické zahradě: *Zvířata koušou!* X angl. *These animals may bite*) ve svém lexikálním významu. V případě řečové reakce v bajce jako *Liška, a mluví!* běží např. zároveň jak o vyjádření schopnostní modalidy, tak i aktuálnosti (totiž: právě projevuje schopnost mluvení).

V každém případě obsahuje vyjádření aktuálnosti v přítomném čase ten zvláštní rys, že se aktuálnost vztahuje k okamžiku komunikačního aktu a s ním postupuje, odvíjí se. Naproti tomu vůči neaktuálnímu ději přítomnému, ale i vůči ději minulému a budoucímu je okamžik komunikačního aktu právě tím hodnotícím bodem, z něhož jsou vymezovány. Specifičnost přítomného děje neaktuálního při srovnání s dějem minulým a budoucím záleží v tom, že sice přítomný děj neaktuální platí mimo časovou mez postupující s okamžikem

komunikačního aktu, ale přesto se může kterýkoli z jeho časových bodů s okamžikem komunikačního aktu ztotožnit, např.

V tomto půlstoletí létáme do vesmíru

V tomto století se lidstvo zřiká válek

V případech nemožnosti takového ztotožnění volíme čas minulý nebo budoucí.

Budoucím časem (futurum) se vyjadřuje dění nebo alespoň dokončení dění následující po okamžiku komunikačního aktu. Je to tedy dění nebo jeho etapa (*dopíšu to za chvíli*) se zřením k tomuto okamžiku zatím teprve zamýšlené, plánované, dosud nerealizované. Původce komunikačního aktu vyjadřuje budoucím časem svá očekávání. Budoucí čas je slabším článkem systému časů, neboť plní zčásti funkce širě pojaté modality. V důsledku toho je částečně uvolněn i vztah budoucího času k momentu komunikačního aktu: v případech jako *Uvařím ti čaj* není udán začátek děje.

U nedokonavých sloves vyjadřuje tvar pro budoucí čas odloučení od okamžiku komunikačního aktu, např.

Maminka bude vařit oběd

Ponesu to opatrně

U dokonavých sloves vyjadřuje tvar formálně přítomný dokončení děje v budoucnosti. Časová platnost (takto chápaného) budoucího času dokonavých sloves obsahuje dějový moment, jímž je možno okamžik komunikačního aktu předstihnout. Do tohoto „předstížení“ musíme započítat i vždycky existující možnost preparativního dějového stadia. Například:

Uvaříte si spolu kávu

Všechna okna pozavírám

Časová platnost těchto vět může souviset s okamžikem komunikačního aktu. Členové časového protikladu u dokonavých sloves, např. *uvařil jsem* — *uklidím* mohou se v časové platnosti dotýkat, neboť minulý děj (*uvařil jsem*) může skončit až v průběhu děje druhého (*uklidím*), třebaže ten skončí jistě až za okamžikem komunikačního aktu.

V případech jako *Bratr bude doma (ale pospěš si!)* je tvar budoucího času jedním ze způsobů vyjádření jistotní modality. Budoucím časem lze vyjádřit i postojoyou modalitu rozkazovací: *Půjdeš!, Budeš mlčet!*

Mezi mluvnickými časy je čas přítomný časem bezpříznakovým. Lze ho užít i na místech, kde běžněji saháme po čase budoucím, nebo minulém. V obojím případě jako by byl děj předváděn před očima, není tedy pouze zpřítomněn, nýbrž zřejmě i zaktuálně, srov.:

Tak sestra na spartakiádu jede!

Karel IV. zakládá univerzitu pro český národ

V druhém případě je využití přítomného času známým stylistickým prostředkem, jenž se nazývá historický přítom. Je to vlastně dramatický způsob referování, který jako by vedl posluchače na jeviště, kde by byl přítomen zážitku jako očitý svědek. Při setření aktualizačního charakteru splývá tento typ s vyjádřením registračního rázu (viz výše). Jinak však se tento stylistický prostředek velmi hojně vyskytuje i v lidové mluvě, např.

A jak ti tak, človče, jdu, najednou uslyším, jak kdosi přede mnou křičí, zastavím se a poslouchám (o významu tvaru dokonavých sloves *uslyším, zastavím se* viz dále).

Zatím jsme počítali s běžnou komunikační interakcí, tu pak zejména s původcem komunikačního aktu, který postupující momenty v průtažné

řadě „nyní“ sám přímo prožívá. Při složitých potřebách vyspělé společnosti naší doby setkáváme se nezdíka i s případy, kdy dochází k zásadnímu zeslabení významu toho okamžiku komunikačního aktu, jenž nám při výkladu zatím sloužil jako spolehlivé časové rozmezí.

Tak především děj nemála děl krásné literatury se rozvíjí z jistého tzv. referenčního bodu (stanoveného slovesným tvůrcem), který je vyprávěčem časově umístěn na začátku děje a s dějem, s jeho vývojem postupuje. Konzument uměleckého díla přenáší potom sám sebe jako pozorovatele do fiktivní doby, většinou minulé, někdy i budoucí, a s tím i latentní okamžik komunikačního aktu v přítomnosti pozbývá na významu, čtenář, divák se totiž ze „svého“ času vytrhuje. Historický přítel je zde konstantní, např.:

Ležím v trávě a dýchám, ležím a jenom dýchám. Zajíc přihopká na několik kroků, kulí oči a mele tlamičkou.

A pak usnu, neboť vzduch pod dubem a ticho mne ke spánku vždycky přivedou jako tajemný, sladký zpěv do černé mořské hlubiny. (J. Kostrhun)

Tvar dokonavých sloves má v těchto případech platnost děje neaktuálního (*vždycky přivedou*) nebo se zřením k referenčnímu bodu (v minulosti) bezprostředně následujícího (*pak usnu*).

Názorný příklad vazby času na referenční bod poskytuje mluvnický čas scénických poznámek, např.

Přinášejí mrtvolu krále Jindřicha IV. v otevřené rakvi; šlechtici ozbrojeni sudlicemi ji strážejí. — Vystoupí kněžna Anna jako truchlitelka.

Uvedený děj se realizuje podle postupujícího referenčního bodu, který představuje přítomnost. Tvar dokonavého slovesa má zde význam časově bezprostřednosti po předchozích dějích, popř. i scénického předpisu, návodu k nastávající činnosti.

V češtině se vyvinula i některá vyjádření pro stav vyplývající z někdejšího děje. Nemají své zvláštní postavení v soustavě časových tvarů slovesa, protože se tvoří jen příležitostně, zdaleka ne od všech sloves. Je to jednak typ *mám* (*měl jsem, budu mít*) *dopito*, jednak v lidovém jazyce ještě typ *jsem* (*byl jsem, budu*) *přimáčknutý* (*přimáčklý*). Zde se ztrácí pojem významnosti na děj a převládá pojetí stavové s minulým časovým zařazením významového slovesa: *dopil jsem, přimáčkli mě*. Nicméně výsledný stav (vyplývající z minulé, už proběhlé činnosti) je netoliko spínán slovesy *mám, máš* ap., resp. *jsem, jsi* ap. s mluvnickou osobou, které se děj týká, nýbrž je druhotně hodnocen z hlediska okamžiku komunikačního aktu jako následně vklíněný do přítomnosti, minulosti nebo budoucnosti. Výsledný stav je tou situací, v níž se překlenuje časová perioda od vzniku činnosti k jejímu výsledku; nemusí mít konec a začátek, avšak časově zařazen je.

Slovesa nevyjadřují svým tvarem chronologicky přesně definovatelný čas, nýbrž trojí hledisko časovosti. Jazykem však nadto lze přesněji určit postavení děje v objektivním čase, a to časovými příslovečnými výrazy:

nyní, právě, zrovna, vždy, často, ponejvíce, zpravidla, tehdy, loni, včera, předevčirem, dosud, doteď, minulý týden, minulé noci, zítra, pozítří, předtím, dávno, brzy, jakživ, zřídka, letos, dnes, dodnes, nazítří, dopoledne, odpoledne, ve dne, v noci, zrána, zanedlouho, co nevidět, napříště, každou chvíli, každý den, rok, tou dobou, v té době, svým časem, koncem měsíce, roku, chvílemi, napřesrok, příští den, týden, poslední tři měsíce atd. Neznatelný je přechod příslovečných

časových výrazů k okolnostním. Lineární vztah mezi ději vyjadřují výrazy jako *potom, posléze, nato, nakonec, dále* atd.

Uvedené časové příslovečné výrazy jsou vesměs zájmeného rázu, tj. jejich časová platnost vystupuje přesněji toliko tehdy, známe-li souvislosti z komunikačního aktu nebo kontext situační. Je-li např. výraz *zítra* spjat povytce s budoucností, děje se tak v důsledku běžného kontextu. Avšak už knižní výraz *nazítří* je v jiné časové souvislosti možný: *Nazítří se královská družina vydala (vydává) na lov. Srov. též Dávno budu spát věčný sen! Teď byl Jirka v koncích!* ap. Některé z příslovečných výrazů vážou se těsně na okamžik komunikačního aktu (např. *doteď*) nebo na referenční bod — tedy na vztahy vyjádřené časem slovesa —, jiné (např. *v té době, toho dne*) souvisí bezprostředně s referenčním bodem (tedy: v době, o které vyprávím), v důsledku svého lexikálního významu vylučují některé z nich užití v aktuálním významu, např. *vždy, často, ponejvíce, zpravidla, zřídka*.

Chceme-li referenční vztahy vyplývající z komunikačního aktu učinit obecně srozumitelnými a přesnými, musíme každý z nich spojit s určitým bodem časových souřadnic (popř. souřadnic prostorových) ze systému měř objektivního času, jinak by mohly být identifikovány jen partnerem komunikační výměny. Relativně dokonalého zpřesnění se dosahuje užitím objektivních časových údajů, např. fixovaných v kalendáři. Míra přesnosti tu bývá různá, např.

Narodila se 15. února 1940 v Brně

Utkáni se koná 30. června v 18.00 hodin (ve stejné funkci jako: bude se konat)

Od 24. do 31. července dovolená (podle situace: bude, je, tj. trvá, výjimečně: byla)

Posléze bývá časová platnost děje zpřesňována údaji kondenzovanými pomocí předložek *po, před, s, za, během* ap., např.:

Před odjezdem s ní promluvíš

Po srážce vlaku došlo mezi cestujícími k panice

S odchodem babičky se v domě ledacos mění

Současně s nástupem do práce obdržíte průkazku

Časové zařazení komunikačního aktu jako celku je kompletní sémantickou strukturou, jejímiž podstatnými složkami jsou vedle slovesných časů a časových adverbii též časové spojky. Dosud nás se zřením k časovému zařazení zajímal pouze okamžik komunikačního aktu. Ten určoval a b s o l u t n í (základní) čas děje. Tento čas byl určen v zásadě morfologicky.

Vedle toho bývá čas slovesného děje určen syntakticky. Děje se tak a) ve shodě s morfologickým vyjádřením času buď jako vztah k přítomnosti (*Myslím, že neví, kde bydlí ten člověk*), nebo jako vztah (pozitivní) k jinému času (předčasnost před minulostí: *Řekl, že tu knihu přečetl*; následnost po budoucnosti: *Řekne, že si poradí*). b) Jindy ke shodě s morfologickým časem nedochází: srov. současnost s minulostí: *Řekl, že tu knihu čte*; současnost s budoucností: *Řekne, že se věci ujímá*.

Nezřídka je čas slovesného děje určen obsahově, popř. lexikálně, např. *Dovím se, jestli tento týden prožil na horách; Zítra se dovím, kde byl minulou neděli*. Posléze zůstává neurčen: *Řekl, že si tu knihu přečte*.

Za absolutní (základní) považujeme ten čas, jehož významem je přímý vztah okamžiku děje k okamžiku komunikačního aktu. Je-li okamžik děje určen okamžikem jiného děje, jde o čas relativní. O absolutní (základní)

čas běží ve větách hlavních a v těch větách vedlejších, kterým není bezprostředně ani zprostředkovaně nadřizena věta obsahová, tj. které nejsou „uvozeny“, kdežto v ostatních jde o čas relativní.

Spojky časové slouží k tomu, aby vyjádřily časový poměr mezi vedlejší větou a větou ji řídící. Při hodnocení poměru časů se v tomto případě vychází z děje věty vedlejší; takto se vyjadřuje:

a) předčasnost, např. *Až nasbírá borůvky, dá se do jídla*

Uklidnil se, když ráno dostal jistý dopis

b) následnost, např. *Než dojdeš domů, všechno cestou poztrácíš*

Nasbíral košík hub, než se pustil do jídla

c) současnost, např. *Když ho vidím, vzpomenu si na nebožku matku*

Zatímco se rodiče dřou, děti často na smysl práce zapomínají

K vyjádření časového vztahu na otázku kdy? máme časové spojky *když, jakmile* (v běžné mluvě *jak*) a další spojky významově specializované: *až* pro časový vztah mezi ději budoucími (o jiném až dále), *kdykoli* mezi ději násobnými; předčasnost je někdy spjata s rychlým nástupem hlavního děje (spojky *hned jak, jen co, jen, sotva, sotvaže*), současnost děje nese někdy odstín protikladnosti (spojky *zatímco, mezitímco, co*); pro děj věty hlavní realizovaný před dějem věty vedlejší, tedy pro následnost, je spojka *než, dříve než*.

Průběh děje věty řídící (na otázky *jak dlouho?, po jakou dobu?, odkdy?, dokdy?*) vyjadřuje se pomocí spojek a spojkových výrazů *dokud, pokud, co, od té doby—co, dokud ne, až*.

Odstín bezprostřední následnosti děje vyplývá ze vztahů ryze obsahových.

Někdy bývá děj přerušen dějem druhým. Druhá věta bývá uvozena spojuvacími výrazy *když tu, když vtom, až vtom*, nemá však povahu pravé věty vedlejší, není časovým určením pro první věty, např.:

A už prve sáhl po telefonu, chtěl ji volat, když vtom vešel Anderle.

Předčasnost před minulostí se vyjadřovala i zvláštním mluvnickým časem — předminulým, ten nicméně v běžné mluvě zcela zanikl, např.:

Když byl obalil slepici hlínou, pekli ji

Systém časů funguje ve spojitosti se systémem vidů — ten je však na momentu komunikačního aktu nezávislý. Představa o příkrých předělech mezi trojím časovým zařazením neodpovídá skutečnosti, protože se zde prosazují dosti složité obsahové závislosti.

Příspěvek obsahuje text kapitoly určené pro připravovanou vědeckou mluvnici češtiny. K zpracování bylo použito domácí i zahraniční literatury a námětů H. Béličové, J. Panevové, jejíž pojetí relativního času přejímám, M. Čejky, M. Grepla, Z. Hlavsy aj.

ZEITLICHE EINORDNUNG DER HANDLUNG

Der Beitrag stellt den Text eines Kapitels dar, das für die vorbereitete wissenschaftliche Grammatik des Tschechischen bestimmt ist. Bei der Bearbeitung stützt sich der Verfasser sowohl auf die einheimische und ausländische Sekundärliteratur als auch auf die Vorschläge der Mitarbeiter der syntaktischen Gruppe. Unter grammatischem Tempus versteht er jene verbale Kategorie, die die zeitliche Determination der Situationen, des Zustandes, der Existenz sowie der Charakteristiken der Erscheinungen ausdrückt. Die Verwendung des Tempus richtet sich — ähnlich wie die Modalität — nach der Absicht des Urhebers des

kommunikativen Aktes, mit dessen Auffassung sich der Adressat identifiziert. Die zeitliche Einordnung der Handlung stellt einen Bestandteil der Aktualisierung der Proposition dar, wobei die Wahl einer der zeitlichen Bedeutungen dabei fakultativ ist. Das Tempussystem fungiert in Verbindung mit dem Aspektsystem; die Vorstellung von scharfen Grenzen in der zeitlichen Einordnung entspricht nicht der Tatsache, doch setzen sich hier vor allem die Inhaltsbeziehungen durch.